

Codex Theodosianus. Liber XVI.11: De religione

Asist. Dr. Dragoș Boicu

Abstract:

Codex Theodosianus is a historical source often overlooked that reflects undiscovered details regarding the late Antiquity and is at the same time a very important witness of the ascension of the Church in Roman society. Although it is the shortest section of the Codex, *Liber XVI.11: De religione* describes through laconic passages the realities that the Christianity faced in North Africa at the turn of the 4th and 5th centuries.

Keywords:

Codex Theodosianus, Roman Law, Late Antiquity, Donatism, Honorius

I

Scurt istoric

Deși nu s-a putut face remarcant drept un iscusit strateg și militar, Teodosie II a dovedit reale calități intelectuale și a încercat să creeze în Constantinopol un mediu propice pentru acest gen de preocupări. În consecință printr-un act publicat la 25 februarie 425 împăratul a pus bazele unei „universități” – o instituție de studiu superior, creată după modelul școlilor păgâne din Atena și Alexandria. Întrucât se încerca să se răspundă necesităților unei capitale imperiale, din cele 31 de catedre ale „universității” 15 erau cu predare în limba latină și 16 cu predare în greacă, cursurile fiind conduse de 10 gramaticieni de limba greacă (în frunte cu Helladios și Syrianus), 10 de limba latină (în frunte cu Teofilus), de 5 retori greci

și 3 latini, la care se mai adăugau o catedră de Filosofie și 2 de Drept (în frunte cu Leontius)¹.

Aceste catedre de Drept, care au ajuns curând să rivalizeze cu școlile din Antiohia și Berito (Beirut) – specializate pe studierea problemelor juridice – au fost implicate într-un ambițios proiect inițiat de către împăratul Teodosie II, care a instituit o comisie pentru culegerea tuturor actelor de lege publicate din timpul lui Constantin cel Mare până la acel moment, urmând a fi creată o culegere de texte complet sistematizată, cunoscută sub numele de *Codex Theodosianus*. Comisia era alcătuită din 8 înalți funcționari imperiali (între care Antiochus, Theodorus, Eudicius, Eusebius, Ioan, Comazontes și Eubulus)², cărora li se adăuga profesorul și juristconsultul Appeles³.

Așa cum reiese din adresa către senatul din Constantinopol emisă la 26 martie 429, Codex-ul nu a fost gândit ca un proiect original, ci continua două colecții alcătuite anterior:

„Decretăm ca să fie adunate după modelul Codex-ului Gregorianus⁴ și Hermogenianus⁵ toate dispozițiile, pe care vestitul Constantin și dumnezeieștii împărați de după el și noi le-am emis”⁶.

¹ Lect. Dr. Constanțiu Dinulescu, „Bizanțul – un imperiu guvernat de lege. De la Codex Theodosianus la Corpus Iuris Civilis”, în *Revista de Științe Juridice*, 2/2007, p. 201. Cf. *CTh*. 6.21.1: „Imp. Theodosius a. et Valentinianus caes. Theofilo praefecto Urbi. Grammaticos Graecos Helladium et Syrianum, Latinum Theofilum, sofistas Martinum et Maximum et iuris peritum Leontium placuit honorari codicillis comitivae ordinis primi iam nunc a nostra maiestate perceptis, ita ut eorum qui sunt ex vicariis dignitate potiantur [...]” (425 mart. 15).

² Vito Antonio Sirago oferă o componență diferită a comisiei, amintindu-i pe: Antiochus, Maximianus, Martirius, Sperantius, Appolodorus, Theodorus, Epigenos și Procopius, cf. Vito Antonio Siragho, *Galla Placidia, La Nobilissima*, Jaca Book. Milano 1996,, p. 83. Aceștia sunt membrii celei de-a doua comisii, constituite la 20 decembrie 435 cf. *CTh*. 1.1.6

³ Vito Antonio Siragho, *op. cit.*, p. 83.

⁴ *Codex Gregorianus* (291 d.Hr.) – colecție ce cuprindea legi de la Hadrianus și până la Dioclețian (290).

⁵ *Codex Hermogenianus* – colecție ce cuprindea legile publicate în intervalul 294-296.

⁶ *CTh*. 1.1.5: „Imp. Theodosius et Valentinianus aa. ad senatum. Ad similitudinem Gregoriani atque Hermogeniani codicis cunctas colligi constitutiones decernimus, quas Constantinus inclitus et post eum divi principes nosque tulimus”.

Noul proiect era gândit și ca o replică mult mai amplă și mai cuprinzătoare a compactei colecții de texte care circula îndeosebi în Apus, și anume: *Constitutiones Sir-mondianae*, ce conținea 16 legi emise între 333 și 425.

Potrivit lui Constanțiu Dinulescu decretul de instituire al comisiei prevede în continuare alcătuirea a două colecții⁷. Cea dintâi reunea legile și decretul fără a se mai face distincția formală dintre edictum, rescriptum, mandatum și grammata – irelevantă deja la începutul secolului al V-lea –⁸, cu mențiunea să nu se opereze modificări sau interpolări în conținutul constituțiilor. Cea de-a doua „trebuia să conțină textele de jurisprudență selectate din operele celor mai importanți jurisconșulți romani”⁹.

Totuși, după 6 ani de efort susținut împăratul Teodosie II a înțeles că proiectul inițial era imposibil de realizat și din acest motiv a dispus printr-o adresă publicată la 20 decembrie 435 constituirea unei noi comisii alcătuită din 16 juriști (între care Eubulus, Maximinus, Sperantius, Martyrius, Alypius, Sebastianus, Apollodorus, Maximinus, Epigenes, Diodorus, Procopius, Erotius – vir spectabilis ex vicariis iuris doctor/profesor de drept – și Neoterius)¹⁰ cărora li se adăugau Antiochus și Theodorus, membrii din prima comisie¹¹. Acestora le revenea sarcina de a realiza o singură colecție de decrete imperiale sistematizate în mod diferit față de proiectul din 429:

„toate constituțiile și edictele generale care au fost valabile în anumite provincii sau locuri și decretul propuse, pe care divinul Constantin și împărații ulteriori și noi le-am emis, să fie separate prin titluri ce indică conținutul astfel ca cele mai recente (texte) să poată fi găsite nu doar după ordinea cronologică [lit. – prin calculul zilelor consulilor], ci chiar prin ordinea structurii (tematice). Și dacă una dintre ele (legi) ar viza mai multe teme, să fie separată fiecare în parte, să fie adusă sub titlul corespunzător și să

⁷ Lect. Dr. Constanțiu Dinulescu, art. cit., p. 201.

⁸ Vito Antonio Siragho, *op. cit.*, p. 83.

⁹ Lect. Dr. Constanțiu Dinulescu, art. cit., p. 201.

¹⁰ *CTh.* 1.1.6.2.

¹¹ Vito Antonio Siragho, *op. cit.*, p. 83.

fie tăiate din acel decret cele ce nu fac referire la forța sancțiunii [și] să fie lăsată doar legea”¹².

În continuare se detalia metoda de lucru acordându-se permisiunea de a interpola sau de a modifica textele de lege în vederea adaptării lor la particularitățile contemporane:

„pentru ca această lucrare strânsă să strălucească prin concizie și claritate în detrimentul imputărilor noi am acordat puterea ca să fie îndepărtate cuvintele redundante și să fie adăugate cele necesare, să fie înlocuite cele echivoce și să fie corectate cele nepotrivite, ca prin aceste metode să iasă clar în evidență fiecare decret în parte”¹³.

Ținând cont de aceste indicații Caroline Humfress avertizează asupra posibilității ca textele din Codex Theodosianus să fi fost rupte din context și să facă referire în ultimă instanță la situații diferite decât cele inițiale, îndepărtându-se de scopul inițial¹⁴.

Tot ca urmare a caracterului selectiv și al modificărilor operate de comisia de juriști care a alcătuit Codexul, nu mai putem vorbi de o distincție clară între constituțiile imperiale clasificate convențional în *edicta*¹⁵, *mandata*¹⁶, *decreta*¹⁷ și

¹² *CTh.* 1.1.6 pr.: „Idem aa. Omnes edictales generalesque constitutiones vel in certis provinciis seu locis valere aut proponi iussae, quas divus Constantinus posterioresque principes ac nos tulimus, indicibus rerum titulis distinguantur, ita ut non solum consulum dierumque supputatione, sed etiam ordine compositionis apparere possint novissimae. Ac si qua earum in plura sit divisa capita, unumquodque eorum, diiunctum a ceteris apto subiciatur titulo et circumcisis ex quaque constitutione ad vim sanctionis non pertinentibus solum ius relinquatur.” (435 dec. 20).

¹³ *CTh.* 1.1.6.1: „Quod ut brevitare constrictum claritate luceat, adgressuris hoc opus et demendi supervacanea verba et adiciendi necessaria et demutandi ambigua et emendandi incongrua tribuimus potestatem, scilicet ut his modis unaquaeque illustrata constitutio emineat”.

¹⁴ Caroline Humfress, „Cracking the Codex: Late Roman Legal Practice in context”, în *Bulletin of the Institute of Classical Studies* nr. 49 (2007), p. 255.

¹⁵ Edictele cuprindeau dispoziții (inițial orale < edico, -ere = a proclama) cu caracter general emise de împărat atât în domeniul dreptului public, cât și al celui privat.

¹⁶ Mandatele (< mando, -are = a încredința, a livra, a trimite) erau instrucțiuni trimise înalților funcționari de stat în domeniul administrativ, dar și penal, care dobândeau uneori caracter permanent.

¹⁷ Decretele (< decerno, -ere = a judeca, a hotărî, a determina) reprezentau hotărâri judecătorești date de împărat după consultarea juristconsulților.

*rescripta*¹⁸, motiv pentru care în prezentarea legislației teodosiene vom folosi aceste cuvinte termeni ca sinonime și ca termeni interschimbabili.

În ceea ce privește opțiunea lui Teodosie II de a cuprinde legile din vremea lui Constantin cel Mare și nu din timpul lui Dioclețian pentru a continua Codexul Hermogenianus, Adriaan Johan Boudewijn Sirks încearcă să ofere două variante de răspuns: fie este vorba tradiția formulării de legi cu caracter general concentrate pe *utilitas publica* (interesul public) și pe *ius publicum* ca mijloace eficiente de impunere a normelor – stil care a început cu Constantin –, fie a fost dorința lui Teodosie de a începe cu primul împărat creștin și de a evidenția astfel că întreaga colecție de legi este marcată de ethosul creștin¹⁹.

Cert este că după o intensă muncă de prelucrare a materialului adunat în cadrul proiectului inițiat în 429, împăratul Teodosie II a prezentat colecția de legi în fața Senatului la 15 februarie 438, urmând ca noul Codex să intre în vigoare începând cu 1 ianuarie 439. Acesta cuprindea peste 3500 de texte de lege (dintre care s-au păstrat 2529) publicate în intervalul 1 iunie 311 (*CTh.* 13.10.2) și 16 martie 437 (*CTh.* 6.23.4)²⁰.

Trecând în revistă tilurile fiecărei cărți devine foarte clar că noua colecție nu venea ca o simplă completare a celor doi codici realizați la sfârșitul secolului al III-lea d.Hr. (Gregorianus și Hermogenianus), cum susținuseră în prima jumătate a secolului trecut cercetătorii italieni Giovanni Rotondi²¹ și Gaetano Scherillo²². Ar fi poate exagerat și să susținem că avem de-a face cu un document inedit,

¹⁸ Rescriptele (< rescribo, -ere = a răspunde în scris) erau răspunsuri epistolare la solicitări în probleme de drept, venite din teritoriu, cuprinzând uneori și reguli cu caracter general.

¹⁹ Adriaan Johan Boudewijn Sirks, *The Theodosian Code: A Study*, Books on Demand GmbH, Norderstedt, Amsterdam, 2007, p. 36.

²⁰ Pentru o amplă prezentare a metodei de lucru și a modului în care a fost colectată legislația pentru Codex a se vedea Theodor Mommsen, „Prolegomena in Theodosianum” în *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, vol. 1.1., edit. Th. Mommsen, Weidmann, Berlin, 1905, p. IX-CCCV. Ceva mai sintetic și mai de actualitate se dovedește capitolul „Understanding the Theodosian Code” din Tony Honoré, *Law in the Crisis of Empire, 379-455 A.D.: The Theodosian Dynasty and Its Quaestors with a Palingenesia of Laws of the Dynasty*, Oxford, 1999.

²¹ Giovanni Rotondi, „Studi sulle fonti del Codice Giustiniano”, în *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano*, nr. 26, 1914, p. 175-246.

²² Gaetano Scherillo, „Teodosiano, Gregoriano, Ermogeniano”, în *Studi in memoria di Umberto Rattii*, edit. E. Albertario, Milano, 1934, p. 247-323.

pentru că păstrează forma colecțiilor anterioare, dar în același timp observăm că noua adunare de legi se deosebește de acelea prin specificul constantinopolitan evidențiat de către Gian Gualberto Archi, care identifică trei trăsături distinctive, și anume: modul inovativ al sistematizării materialului, amploarea părților dedicate organizării statului și a societății și acceptarea, respectiv recunoașterea Bisericii creștine ca instituție religioasă²³.

Spre sfârșitul anului 437 venise în Constantinopol o aleasă delegație senatorială apuseană în frunte cu Rufius Antonius Agrypinus Volusianus și Anicius Acilius Glabrio Faustus, venită cel mai probabil împreună cu împăratul Valentinian III pentru pregătirea căsătoriei lui cu Licinia Eudoxia. Aceștia au luat parte la prezentarea Codexului în fața Senatului constantinopolitan și au primit o copie pe care trebuiau să o ducă cu ei în Occident și să o prezinte Senatului din Roma, sarcină pe care a îndeplinit-o doar Anicius Acilius Glabrio Faustus, deoarece Volusianus a murit înainte de îmbarcarea spre Italia²⁴. Distins cu funcția de consul pentru anul 438 pe care o împărțea cu împăratul Teodosie II, Anicius Faustus a îndeplinit cu zel misiunea încredințată lui și la 25 decembrie 438 aducea în fața senatorilor romani exemplarul Codexului primit cu ovații de demnarii apuseni, care i-au aclamat pe împărați:

„Împărații împăraților, cei mai mari dintre împărați! Dumnezeu v-a dăruit pe voi nouă, Dumnezeu vă păzește pe voi prin noi! Împărați romani fericiți și pioși, să domniți întru mulți ani! Pentru binele neamului omenesc, pentru binele senatului, pentru binele statului, pentru binele tuturor. Nădejdea [este] în voi, bunăstarea [este] în noi. Să fie o desfătare ca auguștii noștri să trăiască întotdeauna! Întrucât întreaga lume este împăcată, voi triumfați peste cele prezente. Acestea sunt promisiunile (jurămintele) Senatului, acestea sunt promisiunile poporului roman”²⁵.

²³ Gian Gualberto Archi, *Teodosio e la sua codificazione*, Napoli, 1976, p. 180.

²⁴ J.F. Matthews, *Laying Down the Law: A Study of the Theodosian Code*, Yale University Press, New Haven and London, 2001, p. 5-7.

²⁵ *Gesta Senatus Romani de Theodosiano publicando*: „Adclamatum est: Augusti Augustorum, maximi Augustorum. Dictum VIII. Deus vos nobis dedit, deus vos nobis servet. Dictum XXVII. Romani imperatores et pii felices, multis annis imperetis. Dictum XXII. Bono generis humani, bono senatus, boni rei publicae, bono omnium. Dictum XXIII. Spes in vobis, salus in nobis. Dictum XXVI. Ut vivere delectet Augustos nostros

Analizând cu acrivie procedura de acceptare a Codexului, cercetătoarea Lorena Atzeri propune antedarea acestui eveniment considerând că reperul temporal din finalul textului *Gesta Senatus Romani de Theodosiano publicando* ar putea fi alterat prin copieri succesive. Practic ea propune ca în loc de „senatus edidi sub d(ie) VIII k. Ian.” (25 decembrie 438) să se citească „senatus edidi sub d(ie) VIII k. Iun.”, adică 25 mai 438²⁶, ceea ce lasă un răgaz important pregătirilor pentru implementarea Codexului de la 1 ianuarie 439 și în Apus.

Amintisem anterior că în luna octombrie a anului 437 Valentinian III sosise în Constantinopol pentru celebrarea căsătoriei cu logodnica sa Licinia Eudoxia, un eveniment care puna în valoare nu doar unitatea dinastică, ci și unitatea Imperiului și din acest motiv, curând după nuntă, fie din curtoazie, fie dintr-un calcul politic, Teodosie II i-a înmănat nepotului și ginerelui său un exemplar din Codex spre a-l aproba formal și pentru a-i valida utilizarea universală²⁷. Pusă la încercare de frecvențele uzurpări și de necruțătoarele invazii barbare se impunea ca unitatea statului roman și, implicit autoritatea monarhiei creștine, să fie puternic evidențiate, iar legea și ordinea reprezentau, împreună cu sistemul de impozitare, principalele atribute ale suveranității și cele mai vizibile manifestări ale puterii pe care o deținea împăratul²⁸. De aceea din perspectiva ideologiei imperiale, impozitarea și preocuparea pentru întreținerea sistemului juridic trebuie înțelese și ca forțe unificatoare și generalizatoare și, din acest punct de vedere putem considera Codicele Teodosian ca expresia unei demonstrații de forță politică. Este vorba de un demers de armonizare a principiului abstract cu aplicarea lui practică în teritoriu, de vreme ce, la nivel teoretic, statul roman a avut întotdeauna un sistem unitar de legi, care erau publicate de câte un împărat în numele întregului colegiu imperial, ceea ce însemna că toate legile generale erau aplicate de secole

semper. Dictum XXII. Orbe placato praesentes triumphetis. Dictum XXIII. Haec sunt vota senatus, haec sunt vota populi Romani. Dictum X”.

²⁶ Lorena Atzeri, *Gesta senatus Romani de Theodosiano publicando: il codice teodosiano e la sua diffusione ufficiale in occidente*, Duncker und Humbolt, Berlin, 2008, cf. Benet Salway, „(Review of) Lorena Atzeri, *Gesta senatus Romani de Theodosiano publicando: il codice teodosiano e la sua diffusione ufficiale in occidente*”, în *The Edinburgh Law Review*, 14 (1) / 2010, p. 172-173.

²⁷ Vito Antonio Siragho, *op. cit.*, p. 82

²⁸ Caroline Humfress, „Laws’ Empire: Roman Universalism and Legal Practice”, în Paul J. du Plessis (edit.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013, p. 76.

bune în tot teritoriul administrat de auguștii romani²⁹. Se exprimă astfel ideea că împăratul, în calitatea lui unic izvor formal al legii³⁰, este garantul drepturilor cetățenești și al dreptății³¹.

Pe lângă scopul politic Codexul a avut și un vădit scop practic oferind juriștilor și magistraților accesul facil la un număr impresionant de decrete și dispoziții imperiale. În plus se încerca unificarea dintre *ius* și *leges*, ceea ce însemna după părerea lui Teodosie II că legea putea deveni pentru fiecare cetățean un foarte bun *magisterium vitae* (Cf. *CTh.* 1.1.5.)³².

Stadiul cercetării

Dinastia teodosiană a fost obiectul a numeroase cercetări care au prezentat tranziția de la Imperiu Roman la Imperiu Bizantin, și au vizat fără excepție relația dintre autoritatea seculară și cea spirituală cu particularitățile procesului de încreștinare a statului. În ceea ce privește problema legislației teodosiene foarte instructivă se dovedește introducerea la Codex Theodosianus realizată de către Theodor Mommsen („Prolegomena in Theodosianum” în *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, vol. 1.1., Berlin – 1905). Tot în anul 1905 William K. Boyd publica volumul *The Ecclesiastical Edicts of the Theodosian Code* (New York / Londra – 1905) în care prezintă sistematic principalele teme ale decretelor imperiale cu conținut religios. Majoritatea monografiilor dedicate dinastiei teodosiene conțin abordări mai mult sau mai puțin elaborate pe tema legislației teodosiene, dar primele cercetări aprofundate apar abia în a doua jumătate a secolului XX, printre ele numărându-se lucrarea lui Gian Gualberto Archi: *Teodosio e la sua codificazione* (Napoli – 1976), urmată de o serie de scrieri ale specialiștilor italieini cum sunt cele lui Lucio de Giovanni: *Chiesa e Stato nel Codice Teodosiano: saggio sul libro XVI* (Napoli – 1980) și *Il libro XVI del Codice Teodosiano: alle origini della codificazione in tema di rapporti chiesa-stato* (Napoli – 1985), care s-au bucurat de mai multe reeditări.

²⁹ Tony Honoré, *op. cit.*, p. 129.

³⁰ Adriaan Johan Boudewijn Sirks, *op. cit.*, p. 39.

³¹ Dieter Nörr, „Zu den geistigen und sozialen Grundlagen der spätantiken Kodifikationsbewegungen”, în *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 1963, p. 109-140.

³² Adriaan Johan Boudewijn Sirks, *op. cit.*, p. 37.

Anii '90 au fost marcați de importante contribuții precum lucrarea lui Dante Gemmiti, *La chiesa privilegiata nel Codice teodosiano: vescovo, clero e monaci: aspetti emblematici* (Napoli – 1991) sau cea a lui Leo Wiener, *Commentary to the Germanic Laws and Medieval Documents, The Lawbook Exchange* (New Jersey – 1999), expunerea lui Tony Honoré, *Law in the Crisis of Empire, 379-455 A.D.: The Theodosian Dynasty and Its Quaestors with a Palingenesia of Laws of the Dynasty* (Oxford – 1999). În primul deceniu al secolului XXI au fost publicate deja câteva cercetări deosebite cum ar fi cel al lui J.F. Matthews, *Laying Down the Law: A Study of the Theodosian Code* (New Haven / London – 2001), cea a lui Adriaan Johan Boudewijn Sirks, *The Theodosian Code: A Study* (Amsterdam – 2007), lucrarea Lorenei Atzeri, *Gesta senatus Romani de Theodosiano publicando: il codice teodosiano e la sua diffusione ufficiale in occidente* (Berlin – 2008) și prețiosul volum colectiv coordonat de Jean-Noël Guinot și François Richard: *Empire Chrétien et Église aux IVe et Ve siècles. Intégration ou „concordat”? Le témoignage du Code Théodosien* (Paris – 2008)

O importantă contribuție la înțelegerea politicii religioase așa cum este ea formulată în Codex Theodosianus o aduce Caroline Humfress printr-o serie de studii, precum: „Roman Law, forensic argument and the formation of Christian Orthodoxy (III-IV Century)” (Susana Elm, Éric Rebillard, Antonella (edit.), *Orthodoxie, Christianisme, Histoire, École Française de Rome* – 2000), „Cracking the Codex: Late Roman Legal Practice in context” (*Bulletin of the Institute of Classical Studies*, nr. 49/2007), „Defining the politico-religious sphere case-by-case: a comparative approach to Late Roman and Ecclesiastical Law” (G.A. Cecconi și C. Gabrielli (edit.), *Politiche religiose nel mondo antico e tardoantico. Poteri e indirizzi, forme del controllo, idee e prassi di tolleranza, Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 24-26 settembre 2009*, Bari – 2011) și foarte recentul articol „Laws' Empire: Roman Universalism and Legal Practice” (în Paul J. du Plessis (edit.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh – 2013).

Dintre cercetările din spațiul românesc pe această temă poat fi menționate studiul Părintelui Prof. Vasile Muntean: „Edictele religioase ale lui Teodosie cel Mare” (*MB*, nr. 4-6/1974) și prezentarea sintetică realizată de Lect. Dr. Constanțiu Dinulescu: „Bizanțul – un imperiu guvernat de lege. De la Codex Theodosianus la Corpus Iuris Civilis” (*Revista de Științe Juridice*, 2/2007).

Manuscrise și ediții ale Codicelui Theodosian

Textul Codexului a supraviețuit prin copieri succesive fiind transmis prin mai multe versiuni de manuscrise, până în prezent fiind cunoscute 17 manuscrise, și anume³³:

Frg. 1, aflat la Bibliothek des Domgymnasiums din Halberstadt (cca 450-540 d.Hr., dedicat în întregime *CTh*);

C VI 3, aflat la Staatsarchiv Zürich (cca 450-600 d.Hr., conține fragmente din *CTh X 4,2 - X 7,2*);

A. II. 2, aflat la Biblioteca Nazionale Universitaria din Turin, (cca 450-700 d.Hr., palimpsest conține fragmente din cărțile XIV-XVI ale *CTh*);

Lat. 8907, aflat la Bibliothèque Nationale din Paris (cca 470-700 d.Hr., conține, printre altele, excerpte din *CTh*);

Lat. 9643, aflat la Bibliothèque Nationale din Paris (cca 500-600 d.Hr. conține cărțile VI-VIII ale *CTh*);

Reg. Lat. 886, aflat la Biblioteca Apostolica Vaticana (cca 500-600 d.Hr., conține cărțile IX-XVI din *CTh*);

Vat. Lat. 5766, aflat la Biblioteca Apostolica Vaticana (cca 600-800 d.Hr. palimpsest, fragmente din *CTh*);

Phill. 1745, aflat la Staatsbibliothek – Preußischer Kulturbesitz din Berlin, (cca 600-800 d.Hr., conține, printre altele, excerpte din *CTh*);

Lat. fol. 270, aflat la Staatsbibliothek – Preußischer Kulturbesitz din Berlin (cca 700-900 d.Hr., conține, printre altele, excerpte din *CTh*);

H 306, aflat la Bibliothèque Interuniversitaire (Section Médecine) din Montpellier (cca 800-900 d.Hr., cuprinde alături *Historica, Chronologica, Anthologia, Grammaticalia, Poetica, Glossae* și excerpte din *CTh*);

Lat. 1452, aflat la Bibliothèque Nationale din Paris (cca 800-1000 d.Hr., conține, printre altele, excerpte din *CTh*);

Lat. 4406, aflat la Bibliothèque Nationale din Paris (cca 800-1000 d.Hr., conține, printre altele, o adunare de pasaje din *CTh*);

³³ Un catalog al celor 17 manuscrise poate fi găsit și la adresa <http://www.leges.uni-koeln.de/en/lex/codex-theodosianus/> (20.12.2013)

Lat. 12445, aflat la Bibliothèque Nationale din Paris (cca 850-1000 d.Hr., conține, printre altele, excerpte din cartea a XVI-a din CTh);

Bodmer 107, aflat la Bibliotheca Bodmeriana din Cologny (Geneva) (cca 870-1000 d.Hr., conține, printre altele, excerpte din CTh, cărțile IX-XVI);

522, aflat la Archivio dell'Abbazia din Montecassino (cca 900-1100 d.Hr., dedicat în întregime CTh);

Pal. Lat. 1564, aflat la Biblioteca Apostolica Vaticana (cca 900-1000 d.Hr., conține CTh 2,26,5);

Gud. Lat. 105, aflat la Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (cca 900-1000 d.Hr., conține CTh 2,26,1-5).

Parte din aceste manuscrise au fost tipărite în plină eră a Renașterii, când avocatul german Johannes Sichard (Sichardt) publica la Basel în anul 1528 *Codicis Theodosiani libri 16. Quibus [!] sunt ipsorum principum autoritate adiectae Nouellae* după ce scosese de sub tipar în același an *Breviarum Alaricianum* și *Lex Romana Visigothorum*. Două decenii mai târziu episcopul francez Jean de Tillet (Tilius) alcătuia o ediție mai completă a Codexului, reproducând un manuscris din Biblioteca Vaticanului, ce cuprindea cărțile 9-16 ale colecției de legi. O ediție și mai însemnată este cea îngrijită de către juristul elvețian Jacques Godefroy (Jacobus Gothofredus) publicată postum de către Antoine de Marville la Lyon în anul 1665 și reeditată câteva decenii mai târziu de către Johann Daniel Ritter la Leipzig între 1736 și 1745, când au fost adăugate o serie de epitome cuprinse în *Breviarum*-ul lui Alaric II (cca 505 d.Hr.). În aceeași formă a fost publicată în *Jus Civile Antejustinianum* la Berlin în anul 1815, iar în 1825 Karl Friedrich Christian Wenck și Eduard Puggé editau *Theodosiani Codicis genuini fragmenta ex membranis Biblioth. Ambrosianae*.

La scurt timp au fost descoperit un manuscris palimpsest al Codicelui Teodosian la Turin de către savantul Amedeo Peyron (1824), ceea ce a contribuit semnificativ la recuperarea a numeroase decrete autentice ale primelor 5 cărți, iar între anii 1837-1842 Gustav Friedrich Hänel publica la Bonn o ediție și mai completă³⁴. În paralel Carlo Baudi di Vesme tipărea la Torino *Corpus iuris*

³⁴ William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Londra, 1875, p. 303.

romani... *Pars prima. Ius anteiustinianum. Tomus secundus. Codex Theodosianus* (1839) urmată de câteva explicații reunite sub titlul *Coniecturae criticae in difficiliora tria loca e fragmentis Codicis theodosiani a Clossio repertis* (Torino, 1840).

Ediția „standard” a textului latin al celei de-a XVI-a cărți a Codexului a fost realizată de către Theodor Mommsen († 1903) și publicată postum în 3 volume în anul 1905 de către Paul Meyer: *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes (Prolegomena și Textus cum apparatu)*. Trebuie menționată și ceva mai recentă ediție critică a Codicelui îngrijită de către juristul german Paul Krüger – specialist în opera legislativă a lui Iustinian –, versiune ce identifică corespondențele dintre *Codex Theodosianus* și *Corpus Iuris Civilis* (1923-1926), dar care a fost întreruptă prematur de moartea editorului³⁵.

Între traduceri Codexului se remarcă cea în limba engleză realizată și publicată în anul 1952 de Clyde Pharr și colaboratorii săi, conține are pe lângă textul Codicelui propriu-zis și Constituțiile Sirmondiane, precum și novele teodosiene publicate după anul 437. Textul este adnotat și însoțit de un extins glosar, dar și de un index foarte elaborat.

De asemenea trebuie menționată ediția bilingvă latină-franceză publicată în cadrul colecției *Sources chrétiennes* (vol. 497: *Code théodosien – Livre XVI Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438). Volume I – 2005* și 531: *Code théodosien, I-XV – Code Justinien – Constitutions Sirmondiennes. Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438). Volume II – 2009*), tradusă după ediția lui Theodor Mommsen de către Jean Rougé și Roland Delmaire, acesta din urmă semnând și introducerile, notele și anexele aferente celor două volume. Tot în 2009 a apărut o nouă ediție latină-franceză îngrijită de S. Crogiez, P. Jaillette, J-M Poinssotte, care s-au limitat strict la cuprinsul cărții a V-a (*Codex Theodosianus – Le Code Theodosien, V: Texte latin d’après l’edition de Mommsen*, Brepols).

În limba română s-au tradus deja câteva secțiuni din Codex, cea mai notabilă fiind contribuția Pr. Dr. Sorin-Doru Vasiliu, care a realizat o traducere parțială a cărții a XVI-a a Codicelui Teodosian, atașată ca anexă la teza sa de doctorat, intitulată *Biserica și stat în secolul al V-lea (430-518)*.

³⁵ A. Arthur Schiller, *Roman Law: Mechanism of Development*, Malta, 1978, p. 58.

Codex Theodosianus – Liber XVI: un model de legislație religioasă

Chiar dacă nu poate fi considerat un proiect inovativ, Codicele Teodosian se deosebește totuși foarte mult de colecțiile alcătuite anterior pentru că are un vădit caracter creștin reiese mai clar din modul de aplicare al pedepselor corporale și al răstimpurilor în care sunt acestea oprite (îndeosebi în Postul Mare). Se poate vorbi de o legislație cu caracter creștin, dar nu exclusiv creștină pentru că au fost păstrate o serie de dispoziții de ordin administrativ și social încă favorabile păgânilor. De asemenea este evident că alegerea legilor a fost determinată de rațiuni ideologice și religioase, urmărindu-se unificarea legislației împăraților creștini, ceea ce reprezenta un criteriu de selecție cu totul nou. Practic era prima dată când un împărat intenționa să garanteze apărarea legilor, care corespundeau poziției teodosiene cu privire la Biserică³⁶.

Dar ceea ce conferă o originalitate deosebită Codex-ului creat de Teodosie II este cartea a XVI-a, dedicată exclusiv problemelor religioase. Până la acel moment au existat în dreptul roman câteva prevederi referitoare la religie, temple și zei, dar nu au fost niciodată reunite într-o secțiune aparte. Se pare că împăratul Teodosie II a considerat că este de datoria sa să susțină reglementările interne ale Bisericii³⁷ și în acest context a decis includerea lor în Codex într-un capitol menit să trateze Biserica în sine cu învățătura (*De fide catholica; De religione*), clerul și lăcașurile ei de cult (*De episcopis, ecclesiis et clericis; De monachis*), dar și relațiile creștinilor cu ereticii (*De haereticis*), iudeii (*De iudaeis, caelicolis et samaritanis; Ne christianum mancipium iudaeus habeat*) și păgânii (*De paganis, sacrificiis et templis*). Toate aceste preocupări se regăsesc în cele 11 teme majore ale cărții a XVI-a:

Indice	Titlu temă
CTh.16.1.	De fide catholica
CTh.16.2.	De episcopis, ecclesiis et clericis

³⁶ Adriaan Johan Boudewijn Sirks, *op. cit.*, n. 103, p. 42.

³⁷ *Ibidem*, p. 52.

CTh.16.3.	De monachis
CTh.16.4.	De his, qui super religione contendunt
CTh.16.5.	De haereticis
CTh.16.6.	Ne sanctum baptisma iteretur
CTh.16.7.	De apostatis
CTh.16.8.	De iudaeis, caelicolis et samaritanic
CTh.16.9.	Ne christianum mancipium iudaeus habeat
CTh.16.1	De paganis, sacrificiis et templis
0	
CTh.16.1	De religione
1	

Temele evidențiază indubitabil că întreaga carte a XVI-a este determinată de existența unei organizări ecleziale bine definită, pe care o urmează îndeaproape, dar și de dorința de a impune Orthodoxia în întregul Imperiu³⁸. Textele relevă faptul că deja se conturase o dezvoltare instituțională paralelă a Bisericii, creștinii constituindu-și o elaborată structură birocratică care o urma îndeaproape pe cea imperială, ceea ce garanta și sprijinul autorităților civile³⁹.

Nici în acest capitol creștinismul nu apare ca unica religie a Imperiului⁴⁰, iar modul în care este prezentat material denotă că cei ce au compilat textele cu conținut religios nu erau nici creștini, nici anti-păgâni⁴¹. Un exemplu foarte relevant îl constituie prezența edictului cu conținut semiarian în secțiunea *De fide catholica* – publicat de către Valentinian II sub influența mamei lui Iustina la 23 ianuarie 386 –

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Caroline Humfress, „Defining the politico-religious sphere case-by-case: a comparative approach to Late Roman and Ecclesiastical Law”, în Cecconi (edit.), *Politiche religiose nel mondo antico e tardoantico. Poteri e indirizzi, forme del controllo, idee e prassi di tolleranza, Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 24-26 settembre 2009*, Edipuglia, Bari, 2011, p. 308.

⁴⁰ Adriaan Johan Boudewijn Sirks, *op. cit.*, p. 46.

⁴¹ *Ibidem*, p. 49.

inclus în Codex de către compilatorii lipsiți de pregătirea teologică necesară distingerii nuanțelor de doctrină.

Ca și edictele sau decretele care pun în lumină monopolul imperial asupra guvernării și a justiției, textele din *Liber XVI* exprimă voința împăratului armonizată cu noțiunea de ordine divină care anima structurile birocratice ecleziale, ordine pe care o concretizaseră în canoane și în legiuiri bisericești⁴². Astfel Codicele Teodosian marca acordul dintre cultura legislativă tradițională romană și cea eclezială, pentru că ambele converg spre augmentarea autorității monarhului care căuta de câteva decenii validarea unei ideologii creștine care să-i legitimeze statutul excepțional în univers și în Biserică.

Acest proces încă nedefinitivat de căutare a unei identități creștine specifice împăratului roman se poate observa din modul în care Teodosie II formulează decretele ce privesc problemele religioase și viața Bisericii. Astfel el „nu vorbește încă în numele lui Hristos (nomine Christi), cum va face ulterior Iustinian, iar limbajul folosit nu este încă deplin creștinat”⁴³.

Ceea ce trebuie reținut este faptul că *Liber XVI* poate fi considerată o formă de sinteză dintre dreptul roman și dreptul canonic (aflat în stadiu incipient), fiind poate cel mai grăitor exemplu de legislație romană cu caracter creștin ce stabilește cadrul juridic pentru desfășurarea vieții Bisericii. Decretele imperiale reflectă evoluția și transformările cu care s-au confruntat comunitățile creștine în decursul secolelor IV-V d.Hr. și evidențiază efortul de acomodare și de armonizare a legilor cu procesul de edificare doctrinară cu care s-a confruntat Biserica în acest interval.

Liber XVI ilustrează cât se poate de clar că legile de stat au servit la călăuzirea cetățenilor spre Biserică, deprinzându-i cu îndeplinirea unor obligații și respectarea unor norme morale și religioase. De aceea Pr. Prof. Liviu Stan arăta că legile de stat „nu sunt mijloace curente, comune și direct legate de acțiunea harului, ci mijloace extraordinare, care se folosesc la nevoi grave, în lipsa celor din priza directă a

⁴² Caroline Humfress, „Defining the politico-religious sphere case-by-case...”, p. 308.

⁴³ Adriaan Johan Boudewijn Sirks, *op. cit.*, p. 45.

harului, ca mijloace indirecte ale acestuia, sau în mod obișnuit ca granițe sau tipare pentru desfășurarea mai ușoară și mai eficace a lucrării pentru mântuire”⁴⁴.

Ca expresii ale edificiului legislativ al statului, și decretele teodosiene fac parte din „Dreptul însuși, dreptul viu, normativ pentru conduita oamenilor în faptele și relațiile lor care depășesc domeniul strict al conștiinței”, fiind respectate ca legi externe, „ca legi ale societății civile, ale cadrului social secular, în care a apărut, s-a dezvoltat și lucrează Biserica”⁴⁵. Ulterior instituția divino-umană a preluat și a folosit tehnica juridică utilizată de Imperiu, constituindu-și „legi de drept din elementele date în condițiile obiective ale vieții din veacurile ei de început”⁴⁶, măsuri ce au fost puse alături de prevederi „pe care Biserica nu și le-a însușit spontan și nu le-a elaborat, ci le-a acceptat ca norme ale puterii de stat privitoare la o seamă de treburi bisericești”⁴⁷.

Caroline Humfress consideră și ea că noua stare de fapt – încreștinarea galopantă a Imperiului Roman – a dus și la adaptarea practicii legale și rezultatul interacționării teologiei creștine cu elementele de drept roman a fost tocmai definirea și clasificarea grupurilor eretice pentru care s-au stabilit pedepse atât în ce privește viața pământească, cât și pentru cea de după moarte⁴⁸. Astfel, chiar dacă în legislația Republicii sau a Imperiului timpuriu existau prevederi ce vizau actele de impietate față de religiile tradiționale romane, doar după convertirea lui Constantin cel Mare a apărut necesitatea constituirii de noi categorii juridice (inovații postconstantiniene) cum ar fi cea de *păgân*, *eretic*, *schismatic* sau *apostat*⁴⁹, precum și nevoia stabilirii de măsuri legale împotriva lor. Dar chiar și așa este evident faptul că noul Codex nu a fost conceput ca parte a unei campanii antipăgâne, iar sancțiunile prescrise nu lasă să se vadă vreo ruptură de

⁴⁴ Pr. Prof. Dr. Liviu Stan, „Biserica și Dreptul”, în idem, *Biserica și Dreptul*, vol. 1: *Teologia Dreptului*, ediție coordonată de Pr. Conf. Irimie Marga, Ed. Andreiana, Sibiu, 2010, p. 23.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 31.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Idem, „Obârșia și dezvoltarea istorică a Dreptului”, în idem, *Biserica și Dreptul*, vol. 1: *Teologia Dreptului*, p. 70.

⁴⁸ Caroline Humfress, „Roman Law, forensic argument and the formation of Christian Orthodoxy (III-IV Century)”, în Susana Elm, Éric Rebillard, Antonella (edit.), *Orthodoxie, Christianisme, Histoire*, École Française de Rome, 2000, p. 126

⁴⁹ *Ibidem*, p. 128

jurisprudența tradițională, ci reflectă și mai mult simbioza crescândă dintre creștinism și cultura juridică romană⁵⁰.

Prin urmare decretele teodosiene sunt norme de drept roman, transpuse într-un limbaj religios creștin, cu o temă specific creștină și asigură tranziția spre codificarea nomocanonică inițiată în epoca împăratului Iustinian († 565), devenită ulterior trăsătura dominantă a dreptului bizantin, care postula coexistența normelor de drept civil propriu-zis cu cele de drept bisericesc sau canonic.

De aici și dorința de a oferi publicului interesat accesul la acest monument legislativ, care este important atât pentru înțelegerea procesului care a dus cristalizarea tradiției nomocanonică, dar și pentru determinarea unor situații specifice cu care s-a confruntat Biserica la finele Antichității, urmărind detaliile și informațiile pe care textul le oferă mai mult sau mai puțin explicit. Întrucât cele 11 secțiuni se prezintă ca unități independente și interschimbabile, am optat să deschid seria de traduceri cu ultima și cea mai scurtă dintre ele, intitulată simplu *De religione*

II

Codex Theodosianus. Liber XVI.11: De religione⁵¹

CTh. 16.11.1 [=brev.16.5.1]⁵²

Împărații Arcadie și Honoriu auguștii lui Apollodorus, proconsulul Africii.

De fiecare dată când este vorba despre religie se cuvine ca episcopii să conducă [ancheta, iar] celelalte procese, care țin de probleme comune sau de uzul dreptului public, este potrivit cu adevărat să fie audiate conform legilor (civile).

Dat cu treisprezece zile înaintea calendelor lui septembrie la Patavium (Padova) în timpul consulatului clarissimului⁵³ Teodor. (20 august 399)

⁵⁰ Tony Honoré, *op. cit.*, p. 124

⁵¹ Textul după care a fost efectuată traducerea este versiunea editată de către Theodor Mommsen, *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, vol. 1.2., edit. Th. Mommsen & Paul Meyer, Weidmann, Berlin, 1905, p. 905-906.

⁵² CTh. 16.11.1 [=brev.16.5.1]: „Impp. Arcadius et Honorius aa. Apollodoro proconsuli Africae. Quoties de religione agitur, episcopus convenit agitare; ceteras vero causas, quae ad ordinarios cognitores vel ad usum publici iuris pertinent, legibus oportet audiri. Dat. XIII. kal. sept. Patavio, Theodoro v. c. cons. Haec lex interpretatione non indiget.”

Această lege nu necesită interpretare

CTh. 16.11.2⁵⁴

Împărații Arcadie, Honoriu și Teodosie auguștii către Diotimus, proconsulul Africii.

Edictul, pe care clemența noastră l-a promulgat cu privire la unirea [creдинței] în regiunile Africii, să fie publicat și în diversele [provincii] [și] să fie respectat [de toți], ca să le fie făcută cunoscută tuturor unica și adevărata credință catholică (universală) în Dumnezeu cel Atotputernic, care este mărturisită ca dreapta credință [lit. – încredere sau normă].

Dat cu trei zile înaintea nonelor lui martie la Ravenna în anul celui de-al doilea consulat al lui Stilichon și al lui Anthemius (5 martie 405)

CTh. 16.11.3⁵⁵

Împărații Honoriu și Teodosie auguștii, iubitului lor Marcellinus, salutări

Din cauza respingătoarei erezii [lit. – superstiție⁵⁶] poruncim ca să fie păzit întregă și neatinsă [rânduiala] ce privește legea catholică, fie că a fost rânduită odinioară de vechiul obicei [lit. – antichitatea], fie că a fost stabilită de autoritatea religioasă a părinților noștri, fie că a fost întărită de serenitatea noastră.

⁵³ În latină *vir clarissimus*. *Clarissimus* este un titlu acordat senatorilor și membrilor familiei lor începând de la mijlocul secolului al II-lea; după 370, el devine un titlu onorific, desi literal s-ar putea traduce „prea strălucit” sau „prea vestit”.

⁵⁴ CTh. 16.11.2: „Imppp. Arcadius, Honorius et Theodosius aaa. Diotimo proconsuli Africae. Edictum, quod de unitate per Africanas regiones clementia nostra direxit, per diversa proponi volumus, ut omnibus innotescat dei omnipotentis unam et veram fidem catholicam, quam recta credulitas confitetur, esse retinendam. Dat. III non. mart. Ravennae Stilichone II et Anthemio cons.” (405 mart. 5).

⁵⁵ CTh. 16.11.3: „Impp. Honorius et Theodosius aa. Marcellino suo sal(utem). Ea, quae circa catholicam legem vel olim ordinavit antiquitas vel parentum nostrorum auctoritas religiosa constituit vel nostra serenitas roboravit, novella superstitione submota integra et inviolata custodiri praecipimus. Dat. prid. id. oct. Ravennae Varane v. c. con”.

⁵⁶ Pentru echivalarea termenului „superstitio” cu „erezii” a se vedea Serge Lancel, „Introduction general” la volumul *Actes de la Conférence de Carthage en 411*, vol. II, texte et traduction de la capitulation générale et des actes de la première séance par Serge Lancel, în col. Sources Chrétiennes vol. 195, Les Éditions de Cerf, 1972, nota 1, p. 25

Dat în ziua dinaintea idelor lui octombrie la Ravenna în timpul consulatului clarissimului Varanes (14 octombrie 410)

III Comentariu

Primul document este adresat proconsulului Africii, Apollodorus⁵⁷ care a ocupat funcția în intervalul 399-400. Acest detaliu sugerează că autorul documentului este de fapt împăratul Honoriu și vizează o situație particulară din Nordul Africii. Tot lui îi sunt adresate alte două texte de lege emise la aceeași dată (*CTh* 16.10.17⁵⁸ și 16.10.18⁵⁹), ceea ce ar putea indica existența unui decret care a fost ulterior împărțit în mai multe paragrafe, plasate la rândul lor ca dispoziții distincte în categoriile adecvate. Prin urmare, inițial era un singur document care reglementa mai multe probleme cum ar fi menținerea festivităților organizate periodic potrivit calendarului agrar și astronomic moștenit sau cu prilejul unor evenimente cu semnificație politică, oprirea distrugerii templelor și definirea competențelor juridice ale episcopilor.

Privind în ansamblu cele trei legi din 20 august 399 ca fragmente ale aceluiși document putem înțelege mult mai nuanțat scopul și tonul cu care a fost alcătuit: judecata episcopului este limitată strict la pricinile bisericești, fiindu-le interzisă imixtiunea în procesele de drept civil sau penal. Celelalte două pasaje oferă indicii legate de activitatea episcopilor nord-africani care l-ar fi determinat pe împărat să recurgă la această interdicție. Documentul încearcă să tempereze entuziasmul

⁵⁷ Apollodorus 2, PLRE, II, p. 119

⁵⁸ *CTh*. 16.10.17. Idem aa. Apollodoro proconsuli Africae. Ut profanos ritus iam salubri lege submovimus, ita festos conventus civium et communem omnium laetitiam non patimur submoveri. Unde absque ullo sacrificio atque ulla superstitione damnabili exhiberi populo voluptates secundum veterem consuetudinem, iniri etiam festa convivium, si quando exigunt publica vota, decernimus. Dat. XIII kal. sept. Patavi Theodoro v. c. cons. (399 aug. 20).

⁵⁹ *CTh*. 16.10.18: Idem aa. Apollodoro proconsuli Africae. Aedes illicitis rebus vacuas nostrarum beneficio sanctionum ne quis conetur evertere. Decernimus enim, ut aedificiorum quidem sit integer status, si quis vero in sacrificio fuerit deprehensus, in eum legibus vindicetur, depositis sub officio idolis disceptatione habita, quibus etiam nunc patuerit cultum vanae superstitionis impendi. Dat. XIII kal. sept. Patavi Theodoro v. c. cons. (399 aug. 20).

sacerdoților creștini care s-ar fi crezut îndreptățiți să urmeze exemplul episcopului Teofil al Alexandriei sau cel al lui Marcel al Apameei care, în numele lui Hristos, au distrus Serapeumul și templul lui Zeus din Apameea. În consecință lui Apollodorus i se pune în vedere ca:

Nimeni nu [trebuie] să se străduiască⁶⁰ să distrugă templele golite de lucruri interzise (altare, idoli – n.n.) sub pretextul unei binefaceri a sancțiunilor noastre⁶¹. Căci hotărâm ca statutul edificiilor să fie într-adevăr inviolabil; [iar] dacă cineva este surprins sacrificând, să fie pedepsit conform legilor; după ce a avut [loc] ancheta, să fie depuși sub [controlul] serviciilor administrative idolii, despre care ar ieși la iveală că este întrebuițat cultul deșartei superstiții.

Textul este de asemenea un răspuns la situația creată de către comes Gaudentius și Jovius care au distrus statuile din Cartagina printr-o acțiune concertată în data de 19 martie 399⁶², probabil tot sub influența episcopilor. De altfel se indică abuzuri comise de creștinii fervenți care, folosindu-se de documente imperiale false sau interpretând la limita legalității aceste prevederi, urmăreau distrugerea de edificii religioase, chiar și după ce fuseseră golite de elementele și simbolurile cultelor tradiționale. Honorius stabilește că statutul fostelor temple și altare este inviolabil, interzicând pe mai departe săvârșirea în ele a oricărei practici religioase sau a vreunui sacrificiu sângeros.

Actul mai menționează trecerea în custodia organelor de stat a statuilor și reprezentărilor vechilor divinități din panteonul greco-roman, precum și ale religiilor tradiționale din bazinul mediteranean.

Celălalt paragraf este dedicat festivităților cu caracter civil care deveniseră și ele ținta acțiunilor pline de zel ale clerului creștin:

Precum am abolit deja riturile păgâne prin binevenita lege, tot așa nu îngăduim să fie suprimate adunările festive ale cetățenilor și bucuria comună a tuturor. De aceea hotărâm ca, fără vreun sacrificiu sau vreo superstiție necurată, să fie oferite poporului jocuri publice după vechiul obicei și chiar să se reunească banchete de sărbătoare atunci când se va impune celebrarea făgăduințelor publice.

⁶⁰ În latină *conor, -ari, -atus sum* – a se sforța, a se strădui, a încerca să facă ceva.

⁶¹ Adică, pretextând că distrugerea templelor ar fi o binefacere adusă comunității, pentru că ar respecta sancțiunile hotărâte de cei doi Augusti.

⁶² Roland Delmaire, nota 1, în *Code Théodosien Livre XVI*, în SC 497, p. 454.

Împăratul Honoriu dispune continuarea vechilor obiceiuri cu condiția să fie „purificate” de jertfele sângeroase sau practicile magice, lipsind ritualurile antice de valoarea lor religioasă și reducându-le la rangul de ceremonii cu caracter civic.

Trebuie precizat că acele *vota publica* menționate în finalul documentului, numite și *vota pro salute principis* sau *vota pro salute rei publica* constituiau așa-numitul jurământ colectiv prestat de întreaga populație a Imperiului în luna ianuarie când erau numiți și consulii din acel an. Obiceiul acestor jurăminte s-a păstrat și în timpul împăraților creștini, deoarece își pierduse sensul inițial de exprimare a vreunei tradiții religioase romane⁶³. Cu toate acestea, jurământul păstra încă un caracter religios difuz în virtutea continuității dintre ideologia imperială păgână și cea creștină prin asocierea divinității supreme cu persoana augustului și afirma loialitatea politică într-un mod care potența și mai mult aura sacră a autorității imperiale⁶⁴.

Privind în ansamblu acest document se poate observa de ce pentru compilatorii Codexului pasajul 16.11.1 „nu necesită interpretare” suplimentară, fiindu-le cât se poate de clară prohibiția adresată clericilor de a se amesteca în „problemele comune sau de uzul dreptului public”, doar că în decursul timpului motivele care au dus la publicarea acestui act nu au mai fost atât de evidente.

Un ultim aspect care ar merita subliniat este datarea textului prin menționarea unui singur consul, și anume Flavius Mallius Theodorus, prefectul pretorian al Illyricului, Italiei și Africii între 397 și 399. Absența consulului răsăritean se explică prin ștergerea din inscripții (*damnatio memoriae*) a infamului Eutropie, vestitul eunuc de la curtea împăratului Arcadie, care a căzut în dizgrație și a și fost în cele din urmă executat în urma uneltirilor augustei Eudoxia și a căpeteniilor gotice Gainas și Tribigild.

Al doilea text de lege așezat în capitolul *De religione*, îl are ca autor pe același Honoriu și este adresat proconsulului Africii, Flavius Pionius Diotimus⁶⁵ într-un context foarte delicat, în încercarea de a consolida așa-numitul edict de

⁶³ Peter Herz, „Emperors: Caring for the Empire and Their Successors”, în Jörg Rüpke (edit.), *A Companion to Roman Religion*, Blackwell Publishing, Singapore, 2007, p. 312.

⁶⁴ J. Rufus Fears, „The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology”, în Wolfgang Haase, Hilegard Temporini (edit.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.17.2, Walter de Gruyter, Berlin / New York, 1981, p. 99-105, 119-122.

⁶⁵ Fl. Pionius Diotimus 2, PLRE, II, p. 368

„unire” dintre catholici și donatiști (*CTh.* 16.6.3-16.6.5), care „prevedea prin autoritatea acestui decret ca adversarii credinței catholice să fie îndepărtați [din comunități / din Imperiu]. Prin noua lege decretăm în mod special distrugerea [lit. – tăierea] acelei secte, care, pentru a nu fi numită erezie, a preferat denumirea de schismă”⁶⁶. Întrucât documentul fusese adresat inițial la 12 februarie 405 lui Rufus Synesius Hadrianus⁶⁷, prefectul pretorian al Italiei și al Africii, iar efectele dispozițiilor și ale restricțiilor lui întârziau să apară, împăratul Honoriu îl însărcinează pe proconsulul Africii să se asigure de diseminarea informației și, în ultimă instanță, de aplicarea edictului. Insistența augustului se explică prin gravitatea situației din Africa de Nord, unde abuzurile donatiștilor și mai ales a aripii radicale a așa-numiților circumcellioni⁶⁸ au atins apogeul, după cum s-a constatat și în cadrul Sinodului de la Cartagina din iunie 404, hotărându-se trimiterea unei delegații la împăratul Honorius pentru a-i prezenta situația și ineficiența mijloacelor diplomatice, precum și pentru a solicita aplicarea măsurilor prevăzute deja de către Teodosie cel Mare⁶⁹. Comisiei episcopale i-a fost încredințat un act sinodal oficial adresat lui Honorius, cu semnătura lui Aurelius de Cartagina. În plus, participanții la conciliu au alcătuit o scrisoare adresată administrației locale prin care magistraților li se cerea protejarea cecilienilor până la sosirea unor dispoziții imperiale⁷⁰.

În mod surprinzător, înainte ca delegația africană, condusă de episcopii Theasius de Memblone și Evodius de Uzalis⁷¹, să ajungă să își pledeze cauza în fața monarhului, încă de la începutul anului 405, Honorius emite în numele său, al lui Arcadie și al minorului Teodosie o serie de edicte îndreptate împotriva

⁶⁶ *CTh.* 16.6.4pr.

⁶⁷ Hadrianus 2, PLRE, I, p. 368

⁶⁸ Circumcellionii [lat. – luptătorii] sau „agonistici” erau o grupare donatistă radicală alcătuită în bună parte din berberi și nomazi ce vagabondau prin diferite sate, trăind de pe urma celor pe care îi îndocinrau cu principiile extremiste, de aici și numele de circumcellioni (lat. – *circum cellas euntes*). Se distingeau prin violența cu care își susțineau și impuneau punctul de vedere doctrinar și social, dar și prin devoțiunea deosebită pentru martiri și martiraj, pe care îl căutau provocând legiunile romane pentru a fi uciși și trimiși în rândul sfinților, cf. John Joseph A’Becket, „Agonistici”, în *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 1, Robert Appleton Company, New York, 1907, <http://www.newadvent.org/cathen/01223a.htm>. (3.03.2013) A se vedea, de asemenea, Claude Lepelley, „Juvenes et circoncillions: les derniers sacrifices humains de l’Afrique antique”, în *Antiquités africaines*, vol. 15 (1980), pp. 261-271.

⁶⁹ Karl Joseph von Hefele, *A history of the councils of the church*, vol. II, p. 440.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Serge Lancel, „Introduction generale”, pp. 17-18.

donatiștilor. Se pare că mânia împăratului fusese aprinsă deja de rapoartele îngrijorătoare întocmite de magistrații din Numidia și Mauritania cu privire la actele de violență ale donatiștilor, dar mai ales de tratamentul inuman aplicat episcopilor Servus și Maximian de Bagai. Acesta din urmă a fost scos cu brutalitate din altar pe când săvârșea Sfânta Liturghie și bătut cu sălbăticie de circumcellioni, după care a fost aruncat dintr-un turn și apoi abandonat pe jumătate mort. Salvat de cecilienii, după o perioadă de recuperare, Maximian s-a înfățișat cu chipul desfigurat și cu trupul acoperit de cicatrici îngrozitoare înaintea împăratului, ceea ce l-a determinat pe Honorius să ia măsuri extreme⁷².

Din acest punct de vedere textul poate fi încadrat între documentele care au avut ca subiect problema donatistă întregind prevederile din secțiunile *De haereticis* (16.5.37, 16.5.38, 16.5.39, 16.5.44, 16.5.46, 16.5.52, 16.5.54, 16.5.55, 16.5.65) și *Ne sanctum baptisma iteretur* (16.6.1-16.6.7) ale Codexului sau capetele 12 și 14 din *Constitutiones Sirmondianae*.

În viziunea împăratului popularizarea edictului este identică cu propovăduirea dreptei-credințe, pentru că îl vede drept un mijloc prin care „le este făcută cunoscută tuturor unica și adevărata credință catholică (universală) în Dumnezeu cel Atotputernic”. Se relevă astfel dimensiunea misionară pe care trebuia să o îndeplinească legea, contribuind teoretic la convertirea ereticilor la dreapta credință, idee pe care și-o va însuși mai târziu și Fericitul Augustin.

Cel de-al treilea text de lege este adresat tot de împăratul Honorius lui Flavius Marcellinus și reprezintă și el un fragment foarte scurt dintr-un document mult mai amplu în contextul reluării ofensivei împotriva donatiștilor după ce aceștia au profitat de criza declanșată de asedierea repetată a Romei și de jefuirea ei de către Alaric între 24 și 27 august 410. Noua situație a redat speranța donatiștilor, ai căror episcopi ies din nou la iveală⁷³. Se pare că aceștia fuseseră încurajați și de un edict de toleranță publicat de către împăratul Honorius în prima parte a anului 410, care a produs îngrijorare în rândul catholicilor și pe care îl semnalează Fericitul Augustin în cea de-a doua epistolă adresată lui Macrobius (Ep. 108) și pe care îl

⁷² William John Sparrow-Simpson, *St. Augustine and African church divisions*, Longmans, Green & Co, London/New York/Bombay/Calcutta, 1910, p. 97.

⁷³ Cristian Bădiliță, *Metamorfozele Anticristului la Părinții Bisericii*, trad. de Teodora Ioniță, Polirom, Iași, 2006, p. 309.

descrie ca „*istam legem, qua gaudetis vobis redditam libertatem*”⁷⁴. Clerul catholic se mobilizează și, îndată după Sinodul din 14 iunie 410 de la Cartagina, trimite în Italia o delegație condusă de episcopii Florentius de Hippo Diarhytus, Possidinus de Calama, Benenatus de Simitthu și un oarecare Praesidius⁷⁵. Aceștia au reușit să obțină de la împăratul Honoriu un rescript, adresat lui Heraclianus, *comes Africae*, la 25 august 410, prin care era abrogat edictul de toleranță⁷⁶:

„Dispoziția⁷⁷ să fie cu totul abrogată, prin care [aceia] au strecurat superstiția eretică potrivit cultului lor și toți inamicii sfintei legi [imperiale] să știe că dacă vor încerca pe mai departe, cu îndrăzneală detestabilă, să se adune în public, vor fi sancționați atât cu pedeapsa proscrierii (exilarea și confiscarea bunurilor), cât și cea a sângelui”⁷⁸.

Abrogarea măsurilor de toleranță este și mai clar exprimată în amplul rescript din 14 octombrie 410 – din care face parte și *CTh.* 16.11.3 –, adresat tribunului Flavius Marcellinus, pe care împăratul Honoriu îl înzestrase cu puteri judiciare sporite în vederea realizării unei conferințe de mari proporții la care erau așteptați sute de episcopi catholici și donatiști, pentru a contracara noile acțiuni ale schismaticilor africani. Textul este deosebit de important pentru istoria relațiilor Biserică-Stat pentru că atestă o dată în plus responsabilitatea și, totodată, autoritatea religioasă pe care le dețineau împărații romani la sfârșitul Antichității.

⁷⁴ Augustin, *Epistola 108*, 6.18, *PL* 33: 416. Textul acestui document imperial nu s-a păstrat, nici nu a fost cuprins în Codicele Teodosian.

⁷⁵ Serge Lancel, „Introduction generale”, nota 2, p. 24.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Întrucât prezența termenului „*oraculum*” este neobișnuită în limbajul juridic al vremii, el a fost interpretat ca dispoziție orală (cf. L. Lenschi, *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, Paris, 1957, pp. 133-134, *apud* Serge Lancel, „Introduction generale”, nota 2, p. 243) sau ca rescript imperial (*The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions. A translation with commentary, glossary, and bibliography*, transl. by Clyde Pharr, Theresa Sherrer Davidson, Mary Brown Pharr, introd. By C. Dickerman Williams, The Lawbook Exchange, New Jersey, 2001, nota 112, p. 459) sau ca sentință (cf. R. Delmaire, nota 2, *SC* 497, p. 306).

⁷⁸ *CTh.* 16.5.51: „Idem aa. Heracliano comiti Africae. Oraculo penitus remoto, quo ad ritus suos haereticae superstitionis obrepserant, sciant omnes sanctae legis inimici plectendos se poena et proscritionis et sanguinis, si ultra convenire per publicum execranda sceleris sui temeritate temptaverint. Dat. VIII kal. sept. Varane v. c. cons.”.

Între cele mai mari responsabilități ale stăpânirii noastre se găsește întotdeauna prima, când [nu este] singura: respectarea legii catholice. Și fie prin ostenele războiului pe care le purtăm, fie prin întrunirile de pace pe care le rânduim, [nu urmărim] nimic altceva decât ca poporul credincios al Imperiului [lit. – lumii noastre] să păzească adevărata slujire a lui Dumnezeu. Pentru că s-a potrivit odinioară a umple de frică și prin amenințare pe donatiști, care, prin rățăcirea deșartă și conflictul excesiv, au corupt Africa, adică cea mai mare parte a Imperiului nostru și foarte loială administrației seculare (civile), nu ne vine greu ca noi să repetăm încă în același fel [dispozițiile], pe care autoritatea devotată lui Dumnezeu a tuturor împăraților de dinainte a rânduit ca, dacă din întâmplare în vremea noastră legea catholică ar fi nedreptățită de ceva, posteritatea ne-ar putea, pe drept [lit. – prin dreaptă judecată], imputa acest lucru nouă. Și cu adevărat nu rămâne ascuns de cunoștința noastră subiectul înaltului decret, pe care sucita interpretare a donatiștilor îl declară că poate fi folosit în favoarea rățăcirii lor; deși acesta a chemat mințile pervertite la o îndreptare mai blândă totuși ceea ce am poruncit deja înainte este abrogat, ca să nu [mai] fie oferit prilej superstițioaselor [lor învățături]. Acum [însă] nu doar recomandăm cu o autoritate asemănătoare ca să fie exclus ceea ce a fost însușit prin înșelăciune, [ci] declarăm acel lucru (abrogarea), ca noi să îndepărtăm în mod voluntar cele ce au fost [anterior] stabilite, ca să nu considere cineva că se poate păcătui față de cultul divin din pricina sprijinului imperial [lit. – susținerilor noastre].

[...] pentru ca aceasta [să fie] respectată înaintea tuturor, din cauza respingătoarei însușiri pe nedrept, poruncim ca să fie păzite întregi și neatins cele privind legea catholică, fie că a fost rânduită odinioară de vechiul obicei [lit. – antichitate], fie că a fost stabilită de autoritatea religioasă a părinților noștri, fie că a fost întărită de serenitatea noastră⁷⁹.

⁷⁹ *Gesta Collationis Carthaginiensis*, I, 4, în *Actes de la Conférence de Carthage en 411*, vol. II, texte et traduction de la capitulation générale et des actes de la première séance par Serge Lancel, în col. *SC*, vol. 195, Les Éditions de Cerf, 1972, pp. 502-506.: „Inter imperii nostri maximas curas, catholicae legis reverentia aut prima semper aut sola est. Neque enim aliud aut belii laboribus agimus, aut pacis consiliis ordinamus, nisi ut verum Dei orbis nostri plebs devota custodiat. Ut etiam donatistas vel terrore vel monitu

Rescriptul face o descriere a politicii urmărite de autoritățile imperiale cu privire la schismaticii donatiști, iar Honorius își face cunoscută grija de a clarifica acest subiect pentru a nu părea în ochii posterității un împărat mai puțin devotat Bisericii decât predecesorii săi⁸⁰. Prin urmare, insistă asupra abrogării aceluia *oraculum*, al cărui adevărat sens fusese deturnat de donatiști, astfel încât dintr-un mijloc de atragere al schismaticilor la unirea cu Biserica Catholică devenise pentru aceștia un suport legal pentru revendicarea de drepturi și beneficii.

Revenind la pasajul păstrat în Codex, reținem tonul imperativ și radical, precum și termenul „superstitio”, care este folosit destul de frecvent în acest context, motiv pentru care se impun câteva observații. Termenul în sine are o surprinzătoare evoluție etimologică pornind de la verbul „superstare” (a sta deasupra) din care derivă adjectivul „superstes” (supraviețuitor, martor), următoarea etapă fiind crearea adjectivului „superstitiotus” (ghicitor) de unde se ajunge la *nomen actionis* „superstitio” care reprezintă divinația însăși, dar înțeleasă ca darul de a interpreta trecutul din calitate de martor, fără nicio implicație asupra celor viitoare⁸¹. Abia într-o a treia fază evolutivă are loc alterarea sensului de „superstitio” în superstiție ca set de credințe și practici religioase josnice sau

olim (iam) implere convenerat, qui Africam, hoc est regni nostri maximam partem et saecularibus officiis fideliter servientem, vano errore et dissensione superflua decolorant, nos tamen eadem frequentius non piget replicare quae omnium retro principum devota in Deum definivit auctoritas, ne temporibus nostris si quid forte in iniuriam legis catholicae fuerit generatum iusto iudicio hoc nobis possit imputare posteritas. Nec sane latet conscientiam nostram sermo caelestis oraculi, quem errori suo posse proficere scaeva donatistarum interpretatio profitetur; qui quamvis depravatos animatos ad correctionem mitius invitaret, aboleri eum tamen etiam ante iussimus, ne qua superstitionibus praestaretur occasio. Nunc quoque excludendam subreptionem simili auctoritate censemus; illudque merito profitemur, libenter nos ea quae statuta fuerant submovere, ne in divinum cultum nobis se quisquam auctoribus aestimet posse peccare. [...] id ante omnia servaturus, ut ea quae circa catholicam legem vel olim ordinavit antiquitas, vel parentum nostrorum auctoritas religiosa constituit, vel nostra senerenitas roboravit, novella subreptione submota, integra et inviolata custodias”.

⁸⁰ Serge Lancel, „Introduction generale”, p. 27.

⁸¹ Pentru detalii a se vedea Maurice Sachoi, „«Religio/superstitio». Historique d'une subversion et d'un retournement”, în *Revue de l'histoire des religions*, tome 208, n°4, 1991. pp. 355-394 în care sunt rezumate cercetările realizate de Salvatore Calderone, „Superstitio”, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin / New York, 1972, t. II, p. 337-396, și Denise Grodysynski, „Supersiitio”, în *Revue des Etudes anciennes*, 76 (1974), p. 36-60.

infantile, opuse obiceiului de consultare a augurilor oficiali, devenind astfel antonimul substantivului „religio” care denotă cultul autentic⁸². Prin urmare „superstitio” reprezintă în acest caz și în toate celelalte texte de lege o formă decăzută și pervertită de trăire religioasă – o frică excesivă și nejustificată față de zei, acompaniată de practici incompatibile cu adevărata religie, dictate de falsa relație pe care o postulează cu divinitatea.

⁸² Maurice Sachi, „«Religio / superstitio». Historique d'une subversion et d'un retournement”, p. 374